

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І "РОЗКУРКУЛЕННЯ" НА ЗАКАРПАТТІ В 1946 – 1950-х рр.

Ще не завершилась земельна реформа, розпочата Народною Радюю Закарпатської України, на селі починають вводитися нові, досі невідомі закарпатському селянинові відносини. Мова йде про колективізацію. Радянський уряд ніяк не міг допустити, щоб на цій невеличкій території існував якийсь інший, окремий економічний лад. Націоналізувавши промисловість, а згодом зробивши землю "загальнонародною власністю", потрібно було міняти і психологію місцевого населення.

В 1946 р. влада спромоглася створити лише два колгоспи, у 1947 р. – ще одинадцять. Як бачимо принцип добровільності спрацював тут слабо. Найбільш вагомим чинником, що вплинув на прискорення темпів колективізації, була податкова політика. Вона була спрямована проти заможного селянина. Термін "куркуль" на Закарпатті раніше був невідомий. Він приживається з раднізацією і, особливо, з колективізацією краю.

Кого ж відносили на Закарпатті до куркулів? Нагадаємо, що декретом НРЗУ у 1945 р. були встановлені норми максимального землекористування. Вони склали 23 га для низинних округів і 28,5 га землі для гірських [1]. Однак, враховуючи малоземелля на Закарпатті, ці норми були згодом переглянуті. Вже з липня 1946 р. обласне керівництво до куркульських господарств відносило ті, які мали понад 10 га землі. Таких тоді нараховували 2134 [2]. В кінці 1946 року норми землекористування були знову переглянуті: для низинних округів - до 6 га, для гірських - до 8 га [3].

На початку 1947 р. було виявлено 36,3 тис. га прихованої від властей землі [4]. Це стало приводом до заяви начальника обласного управління сільського господарства Здоровця, який на партактиві 4 липня 1947 р. відмічав, що в багатьох селах сільські Ради при потуранні окривконкомів дозволили заможним селянам "розділити" свою землю поміж дітьми (села Вишково, Олешник, Верхнє Водяне та ін.) [5]. На згаданому партактиві про це говорив і завідуючий відділом обкому Костенко: "Внаслідок проведеного обліку земель з'ясувалося, що в деяких округах нема куркулів. Це неправильно. Куркулі у нас є, але вони роздали свою землю синкам і донькам, навіть тизям, які ще в пелюшках.

Якщо він має землі 15-20 га, то на себе записує 5-6 га з тим, щоб менше сплачувати податку" [6].

3 червня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про економічне обмеження куркульських господарств шляхом посиленого оподаткування, яка була введена в дію на початку 1948 р. Ця постанова торкалася лише західних областей України і не поширювалася на Закарпаття. В 1947 р. в Закарпатській області від оподаткування було звільнено 48,3% усіх селянських господарств, в деякій мірі пільги поширювалися й на інші селянські господарства [7]. Цю ситуацію режим намагався виправити. В доповідній записці начальника МДБ області на адресу обкому партії від 4 грудня 1947 р. зазначається, що "з вини працівників фінансових і земельних органів протягом 1945-1946 рр. було допущено неправильне застосування податкової політики, особливо до куркульських господарств" [8].

17 травня 1948 р. керівництво області в листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрущова просило збільшити норми поставок для заможних селянських господарств, оскільки вони є "заниженими". В листі підкреслювалося, що "куркульські господарства на селі, в округах ще залишаються економічно міцними". Таких господарств (з площею понад 10 га кожне) налічувалось 1920, або 1,53% до загальної кількості селянських дворів [9]. Ці господарства в певній мірі були товарними, зв'язані з ринком, де продавали свої хлібні надлишки.

Так, А.І.Гере в с.Липове на Берегівщині володів 21 га землі (зерновими було зайнято 14,7 га, картопом - 1,2 га, виноградниками - 0,4 га). У господарстві були пара коней і волів, 2 корови, 3 свині. Із зібраного в 1947 р. хліба (238 ц) здано державі 41,8 ц. Після відрахування певної кількості збіжжя на господарські потреби і харчування сім'ї у цього "газди" залишилось для продажу понад 126 ц хліба загальною вартістю в 5045 крб. Крім того, в сімейний бюджет поступало 80 тис.крб. прибутків від реалізації інших сільськогосподарських продуктів і продуктів тваринництва [10].

В подібному становищі щодо рентабельності знаходилось господарство селянина с.Затиштя Сєвдошського округу Ю.І.Шостака, яке мало 23,5 га земельних угідь, зокрема під посівами зерноних -13 га, 2 волів, 3 корови і 2 свиней. В 1947 р. тут зібрано 304 га, з яких 46 ц здано державі. Після відповідних відрахувань на власні потреби, хлібні надлишки цього фермера становили 188 ц і оцінювались в 63200 крб. Інші прибутки складали близько 30 тис.крб. [11].

В 1947 р. селянин Гере ще оплатив 15805 крб сільськогосподарського податку, а Шестак - 11030 крб. Це відповідно складало 12% і 11,8% чистого прибутку господарств. Отже до місцевого бюджету поступали невеликі суми. Та цього було мало для місцевих властей і вони, як уже згадувалося, висловились до центру, домагаючись дальшого економічного обмеження заможних сільських господарств. Вони внесли пропозицію про застосування індивідуального оподаткування куркулів з урахуванням їх ринкових прибутків.

На це республіканські власті погоджуються. У листі заступника голови Ради Міністрів УРСР Л.Корнійця до вищого керівництва Закарпатської області від 14 липня 1948 року, зокрема йшлося: "Рада Міністрів УРСР вважає, що економічне обмеження куркульства Вашої області можна посилити на основі діючих законів, шляхом збільшення нарахувань куркульським господарствам обов'язкових здач зерна, картоплі і сіна державі на 30%, а також можна посилити обкладання податками неземлеробських прибутків у куркульських господарствах шляхом більш чіткого виявлення власників млинів, молотарок і т.ін., що збільшить суму прибутків, а звідси і прогресивне нарахування сільськогосподарського податку" [12]. Далі пропонувалось більш жорстко підійти до власників заможних господарств: позбавити їх всіляких пільг, за несвочасну сплату податків - штрафувати, за несплату - притягати до кримінальної відповідальності. Та все ж Київ не наважувався, поки що, застосовувати ту систему оподаткування, яка діяла на інших західноукраїнських землях. У документі читаємо: "Що стосується поширення на куркульські господарства Закарпатської області діючих в західних областях законів оподаткування куркульських господарств, то Рада Міністрів УРСР вважає неправильним механічне поширення вказаних законів на Вашу область" [13].

Ця відповідь явно не задовольняла інтереси місцевих керівників. Вже 29 серпня 1948 року І.Турянця знову пише доповідну записку Л.Корнійцю "Про заходи щодо збільшення розміру оподаткування і норм обов'язкових здач сільськогосподарських продуктів селянськими господарствами Закарпатської області" [14]. Тут вказувалось, що куркулі на селі все ще залишаються економічно-міцними, мають великий вплив на значну частину бідняків і середняків.

Менш ніж через рік вищезазвані пропозиції Закарпатського обласного керівництва Києвом були враховані.

17 липня 1949 р. завідуючому облфінвідділом Г.Шумилову прийшла телеграма: "У зв'язку з розповсюдженням на Закарпатську область постанови Ради Міністрів УРСР від 21 червня 1947 року № 957 "Про обкладання податками куркульських господарств на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівенської, Волинської та Чернівецької областей УРСР" Міністерство фінансів УРСР направляє для керування і виконання листи..." [15].

У цьому листі давалось визначення куркульського господарства (всього 8 пунктів - ант.). Сільські ради повинні були скласти списки і детальну характеристику куркульського господарства. Все це потрібно було зробити для обкладання згаданих господарств індивідуальним податком. Причому, податки, що встановлювались, при всьому бажанні неможливо було сплатити. "У куркульському господарстві прибуток від сільськогосподарських джерел, нарахувань за нормами прибутку, склав 6000 крб. Окрім того, у цьому господарстві виявлено неземлеробських прибутків 3500 крб. Таким чином, цьому господарству, яке має прибуток від усіх джерел у сумі 9500 крб., варто застосувати надбавку у розмірі 50%. Оподаткований прибуток цього господарства складатиме $(9\ 500 + 4\ 750) = 14\ 250$ крб.", - йдеться в пункті десятому цього листа. При прибутковій господарства до 15 тисяч карбованців надбавка складала 75%, більше 15 тис. крб. - 100% [16].

Що стосується поставок, то колгоспні двори в цей час поставляли таку ж кількість зерна як і одноосібники, що мали до 2 гектарів [17].

Крім поставок зерна існували й річні норми поставок сіна державі. Якщо колгоспники поставляли сіно від 3 до 20 кг з 1 га, то одноосібники - від 10 до 65, в залежності від кількості землі [18].

Переглядаючи план хлібозаготовок із урожаю 1948 р. по областях Української РСР, впливає цікавий факт. Від обов'язкових поставок звільнялись колгоспи і колгоспники Закарпаття. Одноосібники ж мали здати 484 тисячі пудів зерна, крім того - 25 тис. пудів на покриття заборгованості попередніх років [19]. Це в той час, коли керівництво області просить партію і уряд УРСР виділити гроші на кредитування колгоспів у 1949 р. в сумі 27 520 000 крб. [20].

Отже, для проведення колективізації, в першу чергу, потрібно було підібрати необхідну кількість вірних ВКП(б) - КП(б)У виконавців. З іншого боку, на повну потужність

виріщувала "агітаційна машина". Та чи не найголовнішим чинником того, що селяни починають масово вступати в колгоспи, була податкова політика радянського режиму. Її суть зводилася в тому, що селянин-одноосібник (навіть середняк) відчуваючи на собі непосильний податковий тиск, змушений був вступати в колгосп.

1949 рік у цілому став "переможним" для закарпатського селянства: колективізація і розкуркулення набрала форсованих темпів. Хоча, як справедливо відмічає Роберт Конквест: "Якщо підходити до цих дій логічно, розкуркулювання можна було здійснювати й без колективізації, а колективізацію без розкуркулювання" [21]. Однак місцева влада вирішила користуватися старим, вже перевіреним способом. Станом на 1 листопада 1949 р. в області вже було 5 округів суцільної колективізації (понад 80% від загальної кількості селянських господарств): Берегівський, Ужгородський, Селяпоцький, Мукачівський і Воловецький. Сім округів були колективізовані на 25-50% і тільки Рахівщина - менш як на 25%. На той час тільки 37 сіл області не мали колгоспу. Однак, за земельною площею колгоспи ще не мали такої переваги над одноосібниками: відповідно 376,8 тис. проти 209,3 тис. га [22].

Партійно-державна машина всіма можливими методами здійснювала політику "ліквідації куркульства як класу". Моральним тиском, податками, а коли й це не допомагало - конфіскацією майна, арештом, виселенням до Сибіру.

У доповідній записці завідуючого облфінвідділом Шумилова керівництву області читаємо: "1. Не звертаючи уваги на вказівки обкому КП(б)У про закінчення роботи, по виявленню куркульських господарств, до сьогодні ця робота не закінчена. Ужгородським окрвиконкомом із 63 сільрад не пред'явили виконкому списки куркульських господарств 3 сільради, а із отриманих від 60 сільрад списки куркульських господарств, розглянуті й затверджені по 26 сільрадах. 2. У округах Мукачівському, Ужгородському, Перечинському та частково Берегово, Комараків досі фінвідділи не можуть вручити куркульським господарствам повідомлення й приступити до стягнення сільгосподатку, так як ці господарства не виключені з колгоспу" [23].

Та не дивлячись на цю заяву, попередні дані про заможні господарства керівництво області вже мило. Про це свідчить таблиця "Зведення про стан куркульських господарств по обкладанню в індивідуальному порядку сільськогосподарським податком на - 1949 рік" (табл. 1) [24]. Кого ж відносили до

куркулів? Були два основні критерії: наявна кількість землі (цей критерій часто змінювався) і "застосування найменшої праці". Для того, хто землі мав зовсім мало, але все таки виступав проти колгоспів, придумали назви "підкуркульник" або "агент куркулів". Це означало, що до сил "ворожих соціалізму" в селі міг бути віднесений практично будь-який селянин. Саме тому, як це не дивно, кількість куркульських господарств у області від 1946 р. до 1950 р. майже не змінилася (відповідно 2134 і 1978) [25]. І це при тому, що їх безперервно арештували і депортували.

Таблиця 1

Зведення про стан куркульських господарств по обкладанню в індивідуальному порядку сільськогосподарським податком на 1949 рік (13.IX.49)

Ціла округу	К-сть сілрад	К-сть куркульсь-кох. господарств	Пірахована сума податків	Поступило податку	Податок %
1. Березове	40	402	210,0	38,0	18
2. В.Бережанський	32	50	154,3	38,5	25,2
3. Салпін	46	292	220,7	157,9	71,4
4. Воліве	25	58	398,4	10,0	2,5
5. Волочись	32	58	19,7	6,1	30,9
6. Іршав	47	66	165,0	135,0	81,8
7. Мукачів	82	298	143,2	86,4	60,4
8. Перемиш	19	88	104,0	12,4	11,9
9. Рахів	17	118	301,4	199,4	66,6
10. Свалява	32	95	188,4	56,0	29,7
11. Тячів	32	57	130,1	43,0	33,0
12. Ужгород	63	143	143,0	92,0	64,3
13. Хуст	24	73	83,0	30,0	36,1
	491	1504	2261,2	905,5	40

На думку В.Лемака, комуністична влада під прикриттям боротьби з куркулями, певною мірою, проводила також політику національної дискримінації. Це проявлялось, зокрема, у тому, що більше половини сімей віднесених до куркулів, були угорської національності (51,5%) [26]. Розглянемо, так звані, куркульські господарства в національному розрізі. З архівного документу видно, що на серпень 1950 року куркульські господарства, за національністю, поділялися таким чином: "

українців 815 госп. (41,6%);
 угорців 1029 госп. (51,5%);
 румунів 85 госп. (4,4%);
 інших 49 госп. (2,5%)." [27].

Це підтверджує і таблиця "Відомість про наявність куркульських господарств по Закарпатській області в розрізі округів віднесених рішеннями окривкомкомів до категорії куркульських господарств" (табл. 2) [28].

Таблиця 2

Наявність куркульських господарств по Закарпатській області в розрізі округів на серпень 1950 р.

Ціла округу	К-сть куркульсь-кох. госп.	В шк. сім'ї	Куркульські господарства за національністю							
			Українці	Угорці	Румуни	Євреї	Польські	Італі	Чехи	
Берегівський	453	1237	5	446			2			
В.Берегівський	32	169	31							
Волочиський	25	248	54		1					
Волоський	67	364	67							
Іршавський	61	234	58	3						
Мукачівський	177	769	111	53	2		1		10	
Перемишський	30	88	28	1						1
Рахівський	125	396	42	5		77	1			
Свалявський	58	306	49	2	6				1	
Сельцівський	327	1233	84	235			6		3	
Тячівський	142	410	94	37		8		1	2	
Ужгородський	321	978	91	227			3			
Хустський	156	465	126	20			5		5	
Всього	1978	6897	815	1029	9	85	18	1	20	1

Як бачимо з таблиці тенденції щодо "змішання націй" були. Найбільше куркульських господарств знаходилося у Берегівському і Свалявському округах, де найкомпактніше проживало угорське населення. До списків цих господарств пошло також 18 сімей євреїв, та 20 господарств німців.

На обласному рівні розроблялися плани про новий адміністративно-територіальний поділ. Було розроблено навіть проєкт районування Закарпатської області. "В економічному, комунікаційному і адміністративному відношеннях, існуючий територіальний поділ Закарпатської області, є незадовільний", - йшлося у згаданому проєкті [29]. Згідно проєкту пропонувалось у краї утворити ще 7 районів - Вілецький, Великобичківський, Уздовський, Дубівський, Підгорянський, Середнянський, Чортисівський [30]. На думку місцевого керівництва з введенням нового адміністративно територіального поділу:

"1. Ліквідувуться великі диспропорції, наявні між окремими округами у відношенні кількості сілрад, які входять

до окремих округів, що безумовно спричинить подішення організаційно-масової роботи.

2. Полегшується організаційна й політично-масова робота серед національних меншин. Так, наприклад, нязрі населення румунської національності проживає на території двох округів (Тячівський і Рахівський), у той час, як згідно запропонованому проекту районування, все населення румунської національності буде зосереджено в одному районі (Великобичківському). Це ж стосується, в основному, й населення угорської національності.

3. Досягається більш чітка спеціалізація районів. Так, наприклад, Мукачівський округ ділиться на два райони, із яких один носить суто сільськогосподарський характер, у той час, коли інший, розташований у горах, із перевагою в ньому дислокація...

4. Покращується зв'язок населення з органами управління, бо у зв'язку із запропонованою дислокацією районних центрів, будуть ліквідовані випадки, коли сільради знаходяться на відстані 60-70 км від окружних центрів.

5. Створюються умови для покращення оперативності у роботі радянських і партійних органів у відношенні управління, надання практичної допомоги та контролю за роботою низових партійних, радянських та господарських органів, значно полегшується організаційна робота по розгортанню та завершенню колективізації сільськогосподарства, в також організаційного та господарського укріплення колгоспів* [31].

Проект не було затверджено. Чи то радянський режим побоювався прийняти ініціативу обласного керівництва із-за тих пунктів, які гарантували компактне проживання національним меншинам, чи із-за автоматичного збільшення управлінського апарату, чи з інших причин, поки що не встановлено.

Що й говорити, коли на лист Облздороввідділу з резолюцією виконкому щодо кількості населення в області останній отримує листа такого змісту: "При поступленні запитів від першого секретаря Обкому ВКП(б) чи голови Облвиконкому уповноважений Держплану РСР (начальник облстатуправління) може ознайомити їх з розрахунками чисельності міського і сільського населення, попередити їх про неможливість введення цих цифр, у загальні документи, хоча б, і секретні. 25.01.1949 р. Начальник облстатуправління Герасимович." [32].

Списки куркулів складались працівниками окрвиконкомів, які не завжди дотримувались соціально-економічних критеріїв, визначення категорії куркулів. Так, наприклад, жителя села Клячаво Мукачівського округу П.Костя було виключено з

колгоспу як класового ворога, бо мав до вступу в колгосп 4,5 га орної землі, молотарку з двигуном, борону, плуг, пару биків, теля і корову і користувався найманою робочою силою [33]. За куркуля був ідентифікований сам голова колгоспу села Горонда того ж району В.Литур. Осільки раніше він мав магазин і теж собі наймав робочу силу [34].

У списках виявилися господарі, які ніколи не користувались наймитами, обробляли свою землю власною роліною. Після довгих митарств дехто таки добився виведення із списків і навіть повернення сплачених податків. Але це були як правило ті, котрі мали велику родину, грамотних дітей, або родичів, гроші. Деякі господарства виключались із списків шляхом вступу в колгосп [35].

На рахунок необ'єктивності списків прокурор області І.Андрашко доповідав секретарю обкому партії І.Вапу: "Враховуючи, що деякі окрвиконкоми до питання про виявлення куркульських господарств підійшли поверхово і склали списки, які не відповідають реальному становищу, необхідно ці списки ретельно перевірити. Можна не сумніватись, що будуть встановлені випадки віднесення до категорії куркульських господарств селян-середняків і навіть бідняків, з одного боку, і невключення у списки осіб, які дійсно мали куркульські господарства - з другого" [36].

Постійно засідали комісії по перегляду і затвердженню списків. Так, у листі від 24 жовтня 1949 року Секретар виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих Попович писав у раду в справах колгоспів при уряді Союзу РСР: "У зв'язку з масовим надходженням скарг і заяв від громадян, господарств, яких віднесені до куркульських, виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих 26 вересня 1949 року прийняв рішення № 1339, згідно якого уповноважені Облвиконкому надіслані в округи з метою перевірки згаданих скарг" [37].

Проведена перевірка на місяць дала свої наслідки. В 1950-1952 роках із списків куркулів було виключено 543 чоловік. Станом на 1 січня 1953 р. їх залишилось 954: в Березівському окрузі - 237, Селдешському - 207, Ужгородському - 145, Мукачівському - 83, Іршавському - 19, Тячівському - 55, Воловському - 22, Хустському - 75, Перечинському - 15, Великоберезнянському - 16, Свалявському - 34, Воловецькому - 24, Рахівському - 22 [38].

Із загальної кількості куркулів у кримінальному порядку були засуджені 176 чоловік, в тому числі 53 - за несплату

податків, решта - з інших причин, 121 куркуль проживав у містах, 11 було таких, сини яких служили в Радянській Армії, 62 - члени колгоспів, 49 - працювали в колгоспах по найму, 24 було таких, господарства яких розпалися, 26 вибули з місць проживання. Згідно даних облфіллівідділу станом на 1 січня 1953 р. 341 куркульське господарство мало понад 6,5 млн. крб. податкових вельомків" [39]. На кінець 1955 р. в списках куркульських господарств перебувало ще 765 дворів [40].

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф.П-1, оп. 1, спр. 144, арк. 87; Мішанин В. Закарпатський "куркуль" // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. - Ужгород, 1998. - Випуск перший. - С. 36.
2. ДАЗО, ф.П-1, оп. 1, спр. 143, арк. 27.
3. Ілько І. Колективізація на Закарпатті: погляд на проблему // Новини Закарпаття. - 1992. - 12 бересня.
4. ДАЗО, ф.П-1, оп. 1, спр. 47, арк. 83.
5. Там само, спр. 243, арк. 61; спр. 450, арк. 7.
6. Там само, спр. 243, арк. 43.
7. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979. - К.: Наук.думка, 1979. - С. 58.
8. Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998. - С. 75.
9. ДАЗО, ф.Р-195, оп. 1, спр. 89, арк. 152; Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998. - С. 75.
10. Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998. - С. 76.
11. Там само.
12. ДАЗО, ф.Р-195, оп. 1, спр. 89, арк. 117.
13. Там само, арк. 118.
14. Там само, спр. 146, арк. 149.
15. Там само, оп. 4, спр. 31, арк. 53.
16. Там само, арк. 55.
17. Там само, ф.Р-179, оп. 1, спр. 580, арк. 24.

18 Там само, арк. 40-41.

19 Там само, ф.Р-195, оп. 1, спр. 73, арк. 73.

20 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп. 30, спр. 1438, арк. 3.

21 Конквест Роберт. Життя скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К.: Либідь, 1993. - С. 8.

22 Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998. - С. 83; Лемак В. Колективізація на Закарпатті, або як комуністи знищували господаря // Календар українців Угорщини на 2000 рік. - Ужгород, 2000. - С. 103.

23 ДАЗО, ф.Р-195, оп. 4, спр. 29, арк. 80.

24 Там само, арк. 81.

25 Лемак В. Колективізація на Закарпатті, або як комуністи знищували господаря // Календар українців Угорщини на 2000 рік. - Ужгород, 2000. - С. 103.

26 Там само.

27 ДАЗО, ф.Р-195, оп. 5, спр. 31, арк. 31.

28 Там само, арк. 32.

29 Там само, оп. 24, спр. 27, арк. 28.

30 Там само, арк. 30.

31 Там само, арк. 28.

32 Там само, оп. 4, спр. 12, арк. 6.

33 Там само, ф.П-1, оп. 1, спр. 1095, арк. 32.

34 Там само, арк. 30.

35 Химивець Ю. Тернистий шлях до України. - Ужгород: МПП "Гражда", 1996. - С. 155; Мішанин В. Закарпатський "куркуль" // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. - Ужгород, 1998. - Випуск перший. - С. 37.

36 ДАЗО, ф.П-1, оп. 1, спр. 1093, арк. 73.

37 Там само, ф.Р-195, оп. 5, спр. 20 б, арк. 233.

38 Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998. - С. 86.

39 Там само.

40 ДАЗО, ф.Р-195, оп. 12, спр. 12 а, арк. 1-121; спр. 12 б, арк. 1-126.